

paratiu. La reducció de *com a* al simple *com* únicament té lloc quan amb valor comparatiu introdueix un sintagma precedit per l'article. Una benvinguda casuística estintola aquest treball.

Acabarem dient que el llibre *Eiximenis i la seua obra* és digne del gran polígraf franciscà.

Germà COLÓN DOMÈNECH
Universitat de Basilea
Institut d'Estudis Catalans

FIDORA, Alexander / RUBIO, Josep Enric (ed.) (2008): *Raimundus Lullus. An Introduction to His Life, Works and Thought*. Turnhout: Brepols, xiv + 564 p. (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, 214, Supplementum Lullianum II).

Insistir en la rellevància i el pes específic de Ramon Llull en l'àmbit del pensament medieval occidental és, a dia d'avui, una redundància. L'originalitat de la seua proposta intel·lectual i la quantitat extraordinària de les seues obres justifiquen amb suficiència l'atenció que nombrosos especialistes li han dedicat al llarg del temps, i ben especialment del segle passat ençà. Com a conseqüència de la diversitat i riquesa d'estudis generats en les darreres dècades, el lul·lisme s'ha establert com una disciplina extensa, que ha afavorit multitud d'interpretacions.

Precisament a causa d'aquesta varietat d'estudis, és d'agrair l'esforç de mirar d'oferir una visió introductòria al complex món intel·lectual lul·lià. Aquesta ha estat la motivació principal del volum del qual vull ara donar notícia. Sota el títol de *Raimundus Lullus. An Introduction to His Life, Works and Thought*, Josep Enric Rubio i Alexander Fidora, els coordinadors del volum, han aplegat una sèrie d'assajos sobre els aspectes principals de la vida i l'obra de Ramon Llull, confeccionats per alguns dels més importants especialistes en la matèria. Aquests assajos permeten al lector profà fer-se una idea precisa de l'estat actual de les investigacions en l'àmbit del lul·lisme, així com adquirir un coneixement introductori, però específic i aclaridor alhora, sobre els fonaments del pensament del beat mallorquí.

El volum que ens ocupa, redactat íntegrament en anglès, ha estat publicat a la prestigiosa col·lecció Corpus Christianorum de l'editorial Brepols, on des de l'any 1975, i gràcies a la tasca de coordinació exercida des del Raimundus-Lullus-Institut de l'Albert-Ludwigs-Universität (Friburg de Brisgòvia, Alemanya), s'ha continuat la tasca d'edició de l'obra llatina completa de Ramon Llull (*Raimundi Lulli opera latina*, generalment abreviada amb les inicials ROL), la qual es va iniciar a Mallorca entre 1959 i 1967. Aquesta *Introduction*, semblantment al *Breviculum* de Thomas Le Myésier publicat l'any 1990, ha estat ideada com un suplement a aquella col·lecció d'edicions llatines, encara incompleta.

El llibre està sòlidament estructurat en tres parts ben diferenciades. El capítol primer estudia detalladament les principals peripècies de la vida de Ramon Llull. El capítol segon fa un repàs exhaustiu de la llista d'obres originals del beat mallorquí que ens han pervingut, tot prenent com a referència el catàleg que s'està fent servir en l'edició de les ROL. El capítol tercer és el més dens, ja que tracta específicament sobre els punts bàsics del pensament lul·lià; s'inicia amb una exposició compendiosa dels trets més significatius de l'*Ars*, i queda completat amb tres seccions addicionals, que s'articulen entorn de les interpretacions lul·lianes de la naturalesa, l'ésser humà i la teologia. Al llarg de les línies següents, intentaré oferir una visió resumida dels continguts principals de totes tres parts.

El capítol primer, encapçalat pel títol «Life», ha estat elaborat pels especialistes Fernando Domínguez i Jordi Gayà. Després d'una breu introducció, no per protocol·lària menys pertinent, destinada a connectar les activitats i el desenvolupament de la filosofia de Ramon Llull amb la singularitat dels episodis successius de la seua vida personal, els autors s'ocupen d'estudiar les fonts documentals principals per a la confecció d'una relació biogràfica veraç i precisa. Entre aquestes fonts, ocupa un lloc preminent la *Vita coetanea*, relat de la vida de Ramon Llull a càrrec d'un autor anònim que, segons tots els indicis, va basar la seua narració en instruccions explícites del mateix Llull. Aquesta obra, datada el 1311, ens ofereix una imatge estètica i hagiogràfica del beat mallorquí i dels principals esdeveni-

ments de la seua activitat missionera. A aquest document cal afegir les nombroses referències autobiogràfiques que podem identificar en les obres de Ramon Llull, així com el costum que adquirirà a partir de l'any 1294, de datar i situar geogràficament les seues obres. Finalment, els autors han tingut en compte diversos documents oficials de l'època on es fa referència explícita a Llull, així com alguns dels textos dels seus deixebles més autoritzats, com ara el ja esmentat *Breviculum* de Thomas Le Myésier.

Tot seguit, Domínguez i Gayà s'ocupen del marc geopolític (la Mediterrània sud-occidental) en el qual Llull exercirà les seues activitats missioneres de manera prioritària. Després de tractar breument la situació històrica de la Casa d'Aragó i, més concretament, del Regne de Mallorca en els temps de Llull, passen a debatre les condicions sota les quals es va produir la convivència de les tres cultures monoteistes occidentals a Mallorca, tot remarcant que el domini militar a càrrec dels cristians no va suposar cap aniquilació ni dels contingents jueus ni menys encara dels musulmans, els quals van conservar la seua superioritat numèrica. L'hostilitat per part dels conqueridors cristians va tendir a ser considerablement major vers els musulmans, sotmesos militarment i econòmicament, i és d'acord amb aquestes coordenades que hem de valorar la pruija proselitista i apologètica al servei del cristianisme que va impulsar el conjunt de la producció escrita lul·liana. Així mateix, abans d'entrar a tractar amb detall els episodis més rellevants de la vida de Ramon Llull, els autors insisteixen en el fet que l'atribució al beat del càrrec de senescal del rei Jaume I resulta històricament inacceptable, tal com va demostrar Álvaro Santamaría, ja que els Llull de Mallorca no van gaudir mai de la consideració de nobles.

A continuació, trobem un apartat dedicat a la discussió de la infantesa i joventut de Ramon Llull, on es fa esment dels seus orígens familiars, el complex i peculiar context social en què es van desenvolupar (en l'heterogeneïtat cultural del qual hem de situar la seua preocupació posterior per esdevenir «procurador dels infidels»), el seu matrimoni i descendència directa, i la seua participació activa en la vida social i econòmica del seu temps. Totes aquestes circumstàncies biogràfiques, però, es van veure poderosament superades amb la conversió conscient de Llull a la causa cristiana, arran de la qual el beat va experimentar l'impuls irrefrenable de predicar els autèntics fonaments de la veritat per tots els confins del món per tal de suprimir l'error dels no cristians. Ara bé, aquesta revelació va anar acompanyada de la constatació d'una manca de preparació intel·lectual que Llull no dubtava que li hauria de suposar un seriós entrebanc en el cas d'eventuals disputes religioses. Per tal de solucionar aquesta mancança formativa, Llull va adoptar la decisió de formar-se amb exhaustivitat i adquirir coneixements suficientment profunds de llatí i àrab per a la predicació. El procés investigador en què es va submergir durant nou anys, les traces del qual es poden resseguir parcialment al llarg del *Llibre de contemplació en Déu*, va culminar amb el descobriment de l'*Ars*, matriu filosòfica que Llull mantindrà en un procés constant de revisió i reelaboració gairebé durant tota la seua vida, i en relació amb la qual caldrà interpretar i valorar a partir d'aleshores el conjunt de la seua producció escrita.

La troballa de l'*Ars* se situa en l'origen d'una activitat missionera extraordinàriament intensa. Convençut de la validesa universal i inapel·lable del seu mètode filosòfic per al descobriment dels fonaments de la realitat (coincidents sempre amb el que postulen els principis de la fe catòlica), Llull es va lliurar a una tasca incansable d'escriptura de llibres, i va mirar de promoure i publicitar el seu mètode en els principals focus de poder de l'occident cristià medieval. Domínguez i Gayà relaten amb detall les diferents fases i llocs en què va transcórrer l'accidentat periple apologètic de Ramon Llull.

Les primeres obres que conformen el cicle de l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem* (ca. 1274) van ser redactades a Mallorca; aquesta trajectòria continua aproximadament amb la fita de la fundació del monestir de Miramar i els primers anys de Llull a Montpeller, que culminen amb la redacció de la primera revisió exhaustiva del mètode artístic: l'*Ars demonstrativa* (1283). Després de diverses obres igualment redactades a Montpeller i destinades a glossar i comentar amb més especificitat aquest darrer llibre, Llull va emprendre el seu primer viatge a Roma, amb la finalitat d'entrevistar-se amb el papa Honori IV, però sense èxit, ja que a la seua arribada Honori havia mort i la seua papal estava vacant; més endavant, es va dirigir a París, on va oferir una sèrie de conferències públiques a la universitat, considerada aleshores el centre de la discussió científica occidental per antonomàsia, amb la finalitat d'exposar-li la seua *Ars* i mirar de fer-li guanyar prestigi i reconeixement, però va topar amb el rebuig

majoritari dels acadèmics. Novament a Montpeller, i com a conseqüència d'aquest fracàs, Llull va escometre una profunda transformació i simplificació del seu mètode artístic, que va donar com a resultat dues obres fonamentals, l'*Ars inventiva veritatis* i l'*Ars amativa boni* (totes dues de 1290), noves versions de l'*Ars* articulades des de les perspectives de l'enteniment i de la voluntat humans, successivament.

Després de comentar els contactes de Llull amb els franciscans durant aquesta estada a Montpeller i els plans lullians de croada arran de la caiguda d'Acre, Domínguez i Gayà tracten un dels episodis més dramàtics de la trajectòria personal del beat: la seua forta crisi psicològica i espiritual a Gènova, esdevinguda l'any 1293. Tot just quan es disposava a embarcar-se cap a Tunis per predicar el cristianisme, el pànic davant la perspectiva de poder ser empresonat i executat pels musulmans va acabar retinent-lo a Gènova. Conscient del pecat en què havia incorregut per no obeir la voluntat divina, Llull va caure pres de la desesperació. Tanmateix, després d'un llarg i treballós procés de discerniment personal, el beat no només va restablir-se en la seua convicció que calia preservar l'*Ars* a qualsevol preu, ja que es tractava d'un mètode infal·lible per al reconeixement racional de la veritat, sinó que va prendre finalment una altra embarcació en direcció a Tunis, on efectivament va ser empresonat a causa de la seua activitat missionera. Després de diverses vicissituds, Llull va abandonar finalment Tunis i va fer cap a Nàpols, on va enllestir una altra de les seues obres axials: la *Tabula generalis* (1294).

Tot seguit, els autors analitzen, entre altres punts, els contactes de Llull amb els musulmans de Lucena, el seu nou viatge a Roma arran del nomenament papal de Celestí V (allí va redactar *Lo desconfort* i l'*Arbor scientiae*) i el seu segon viatge a París (1297-1299), poc fructífer a efectes missioners, en opinió del mateix Llull. Posteriorment va tornar a Mallorca i va obtenir autorització oficial per predicar en sinagogues i mesquites. Il·lusionat per una possible aliança entre mongols i cristians en contra dels musulmans, i esperonat pels rumors que els mongols s'havien instal·lat a Síria després d'haver vençut els egipcis a Hims, es va dirigir a Xipre per tal d'incorporar-se des d'allí a Síria; però en arribar a l'illa, va saber que els mongols s'havien retirat ja cap a Pèrsia. Així i tot, va emprendre tasques de predicació a Xipre; però en vista dels escassos resultats obtinguts, va encaminar-se cap a la Petita Armènia, i probablement va arribar fins i tot a Jerusalem. L'any 1303, Llull era novament a Gènova, i més tard va anar a Montpeller, on va establir el seu centre d'operacions. Els autors documenten el seu pas posterior per altres ciutats, com ara Barcelona, Lió (arran del nomenament papal de Clement V, al qual Llull va observar amb el seu *Liber de fine*) o Mallorca.

Llull va ser novament empresonat a Bugia, durant la seua segona campanya missionera al nord d'Àfrica, i posteriorment alliberat. El seu vaixell, que es dirigia a Gènova, va naufragar a deu milles del port de Pisa, on Llull va sojornar durant un cert temps i va ser hostatjat al monestir de San Donnino. Posteriorment, va viatjar de Gènova a Avinyó, i d'allí a París, passant per Montpeller. La tercera visita a París va resultar més fructífera que les anteriors, ja que en aquesta ocasió el seu mètode artístic (concretat en la seua versió final, coneguda com a *Ars generalis ultima*) sí que va comptar amb l'aprovació de les autoritats universitàries, tot coincidint aproximadament amb l'inici de la ferotge campanya anti-verroista per part de Llull. Així mateix, algunes de les reclamacions formulades pel beat durant el concili que va tenir lloc a Viena, població propera a Lió, durant l'estiu de 1311, van ser preses en consideració. La *Vita coetania* està més o menys datada en aquest període.

De retorn a Mallorca, Llull va fixar el seu testament. Tot seguit, va viatjar a Sicília, on va intentar guanyar-se l'adhesió de Frederic III. Finalment va dur a terme una tercera empresa missionera per Tunis. La mort el degué sorprendre a Mallorca entre finals de 1315 i inicis de 1316. Amb la relació d'aquests darrers esdeveniments es tanca el capítol primer del nostre llibre.

Encapçalat pel títol «Works», el capítol segon, a càrrec de Fernando Domínguez, inclou la llista de les 280 obres conegudes de Ramon Llull, ordenades segons el criteri cronològic aproximat que es va aplicar en la configuració del catàleg de les ROL l'any 1957. Aquesta llarga relació d'obres apareix precedida per una introducció on es fa referència a les principals característiques estilístiques dels textos lullians, consideracions diverses sobre les llengües en què van ser originalment redactats (l·latí, català i àrab, tot i que no ens ha pervingut cap manuscrit original en aquesta darrera llengua), les con-

dicions sota les quals va tenir lloc la transmissió dels manuscrits conservats, i finalment un breu comentari dels criteris aplicats en la catalogació de les obres. La llista és exhaustiva, i cada entrada conté el títol o títols (llatí i/o català) de l'obra, el lloc i la data de composició (exacta o aproximada, segons els casos), una breu glossa on es resumeixen els continguts o les novetats principals aportades per l'obra en qüestió, i com a cloenda un apartat en lletra més menuda on se n'enumeren les edicions ja existents.

És en el capítol tercer on trobem probablement les aportacions més substancials del llibre, tant des d'un punt de vista filosòfic com teològic. L'esforç sintètic i la claredat expositiva amb què els seus autors hi han aconseguit donar compte dels punts més rellevants del pensament lul·lià i dels principals debats acadèmics sorgits en els darrers temps entorn d'aquestes qüestions són francament encomiables.

En primer lloc, sota l'encapçalament «Thought: The Art», Josep Enric Rubio se centra en la discussió i el comentari detallats dels fonaments de l'*Ars* lul·liana. El seu treball va ser redactat abans que l'any 2007 veiés la llum en l'editorial Brill un altre llibre de referència entorn de l'*Ars* lul·liana: *The Art and Logic of Ramon Llull*, d'Anthony Bonner. Les observacions principals tant de Rubio com de Bonner tendeixen a ser coincidents i complementàries.

Rubio insisteix des del començament en una idea fonamental per a la correcta comprensió del conjunt de la producció escrita lul·liana: «Llull's literary works always refer, in one way or another, to a particular version of the Art, for which reason it is necessary to consider his guises of poet, novelist, philosopher, logician and polemicist all of a piece if we wish to understand his full significance as an author» (p. 243). Després de remarcar el substrat col·lectiu de les tres religions monoteistes occidentals com a punt de partença de l'*Ars*, s'ocupa d'analitzar breument el caràcter inventiu d'aquesta i la relació que estableix amb les concepcions escolàstiques de la ciència; en aquest sentit, basa els seus comentaris, principalment, en els coneguts estudis sobre la matèria a càrrec de Josep Maria Ruiz Simon. Tot seguit, fa referència a la consideració de *work in progress* que convé aplicar al sistema artístic lul·lià: «the Art is not instantiated by a single, written text, but takes shape across a series of works which, while basing themselves upon an initial version, offer various formulations of the same, though with an increasing degree of differentiation» (p. 249); aquest procés d'articulació sistemàtica rep la seua primera formulació amb l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem* (ca. 1274) i culminarà amb la versió definitiva de l'*Ars*, coneguda com a *Ars generalis ultima* (1308). Un punt fonamental per a la comprensió de l'*Ars*, el descens des dels universals cap als particulars, és tractat sumàriament en un altre apartat, al qual segueix un breu comentari sobre el lloc per antonomàsia on s'encabeixen els universals en el sistema artístic: l'alfabet i les figures.

A continuació, Rubio distingeix tres moments evolutius en el procés de configuració de l'*Ars*. El primer fa referència a les versions redactades abans de 1290: l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem* i l'*Ars demonstrativa* (1283). Quant a la primera, l'autor analitza amb detall la constitució i estructura de les seues figures (A, S, T, V, X, Y i Z); estudia les condicions sota les quals l'*Ars* possibilita la recerca epistemològica dels fonaments de la veritat, per mitjà de l'aplicació de la figura s (amb l'assistència dels triangles de la figura T) a través dels compartiments de les figures A, V i X; i conclou la seua anàlisi amb un repàs dels modes i les qüestions que es plantegen en les distincions segona i tercera d'aquesta versió primera de l'*Ars*. Pel que fa a l'*Ars demonstrativa*, Rubio analitza les figures de nova aparició en el sistema artístic (elemental, demostrativa, de teologia, de filosofia i de dret), estudia les condicions derivades de l'aplicació dels triangles de la figura T als compartiments binaris tant de la figura elemental com de la segona figura demostrativa, i acaba una altra vegada amb consideracions sobre els modes i qüestions que es plantegen en aquesta versió de l'*Ars*.

El segon moment evolutiu, prefigurat de fet en algunes obres lul·lianes destinades al comentari del funcionament de l'*Ars demonstrativa*, es concreta l'any 1290, per mitjà de la redacció de l'*Ars inventiva veritatis* i, molt poc després, de l'*Ars amativa boni*. En aquestes obres es produeix una reducció ostensible en el nombre de les figures, que passen de dotze a únicament quatre: la figura A, la figura T, la Tercera Figura (consistent en les combinacions binàries dels principis d'A i T) i la Quarta Figura. Així mateix, es consolida el trànsit des d'una ordenació predominantment quaternària de les figures cap a una reestructuració ternària dels seus principis constitutius. Les noves figures A i T estaran formades en

total per divuit conceptes o principis generals, cadascun dels quals anirà acompanyat de la definició corresponent i haurà de poder ser emprat com a terme mitjà de sillogismes demostratius encaminats al descobriment de la realitat. Així mateix, en aquesta etapa pren cos i coherència la teoria lul·liana dels correlatius, gràcies a la qual Llull abandonarà progressivament els mecanismes analògics de l'etapa quaternària de l'*Ars* en benefici d'una sistematització molt més lògica de l'univers. En tots els elements constitutius de la realitat, la diferenciació de tres estadis simultanis d'acompliment (agent, pacient i acte en si mateix, generalment indicats per mitjà dels sufixos llatins *-tivum*, *-bile* i *-are* incorporats a múltiples arrels) afavoreix una interpretació trinitària de tota la creació, a imatge i semblança de l'estructuració trinitària de Déu.

El tercer moment evolutiu ens duu al temps de redacció de les últimes versions de l'*Ars*: l'*Ars generalis ultima* i l'*Ars brevis*, que és un resum de l'anterior. En totes dues es verifica una reestructuració de l'alfabet, que ara consistirà en nou lletres (de la *B* a la *κ*). Cadascuna d'aquestes lletres representarà sis termes diferents, referents als sis *loci* de l'*Ars*, a saber: els nou principis de la figura *A*, els nou principis de la figura *T*, les nou regles o qüestions generals que es poden formular sobre qualsevol cosa, els nou subjectes, nou virtuts i nou vicis. Rubio s'atura a comentar l'estructura de les figures, la nova modalitat de definició proposada per Llull per mitjà de l'*Ars*, el desenvolupament dels procediments combinatoris que aquesta possibilita (per a la qual cosa hem de tenir presents la taula, el procés d'evacuació de la tercera figura, el de multiplicació de la quarta figura i la mescla dels principis i les regles) i els nou subjectes o tòpics artístics, així com els procediments per mitjà dels quals l'*Ars* ha de ser aplicada (amb referències addicionals a les cent formes, les qüestions d'aquestes darreres versions de l'*Ars* i les estratègies d'aprenentatge del mètode artístic recomanades expressament per Llull). Finalment, són incorporades al llibre representacions gràfiques de les figures principals de les versions de l'*Ars* prèviament comentades.

Un nou apartat, encapçalat pel títol «The Natural Realm» i igualment a càrrec de Josep Enric Rubio, ens ofereix informacions sobre el lloc que rep la filosofia natural en la producció escrita lul·liana. L'estudi d'aquesta qüestió passa necessàriament per l'anàlisi de les relacions entre el simbolisme còsmic i l'*Ars*. En aquest sentit, Rubio s'atura encertadament en el comentari d'una de les discussions acadèmiques clàssiques més rellevants en l'àmbit del lul·lisme: la mantinguda en les dècades dels anys cinquanta i seixanta per Robert D. F. Pring-Mill i Erhard-Wolfram Platzeck, que es va cloure amb la confirmació que les figures *A* i *S* de les versions inicials de l'*Ars* devien la seua estructura quaternària al fet que es basaven en la configuració igualment quaternària de la figura elemental, amb una correlació analògica entre els continguts de les diferents figures que possibilitava que els elements fossin interpretats com un reflex de l'estructura de l'ànima racional, mentre que, alhora, l'ànima racional havia de ser considerada com un reflex de Déu. Les transformacions produïdes durant la transició cap a l'*Ars* ternària van contribuir a desdibuixar aquesta dependència estructural inicial de l'*Ars* respecte de la configuració elemental quaternària, en un procés de depuració lògica i metodològica per mitjà del qual els elements de les figures *A* i *T* van esdevenir principis generals d'ordenació de l'univers. Més endavant, Rubio estudia els conceptes de *semblança* i *significació* en el pensament lul·lià, els quals, tot i que perden rellevància i eficàcia a partir de les versions artístiques de 1290 (arran de la minimització progressiva de les tècniques analògiques en benefici d'una versió més general, lògica i estructurada de l'univers, d'acord amb la nova configuració ternària dels principis de les figures *A* i *T* i la consolidació d'una interpretació correlativa de l'univers), són de cabdal importància per a la correcta utilització de les primeres versions de l'*Ars*. En sintonia amb aquests conceptes, Rubio en fa derivar, tal com proposen les primeres versions artístiques, l'articulació de l'escala de les criatures propugnada per Llull, la qual es basa en una interpretació analògica de l'ésser de bases clarament exemplaristes. A continuació, Rubio estudia la configuració del món sublunar d'acord amb la cosmovisió lul·liana, tot reflexionant sobre el paper del *chaos* com a origen dels cossos elementats i sobre la teoria dels quatre elements i les seues qualitats (amb al·lusions especials a les influències d'aquesta teoria sobre els desenvolupaments mèdics de l'obra lul·liana i al rebuig frontal d'aquesta als procediments alquímics), i clou el seu repàs amb observacions sobre els principals postulats astronòmics del pensament lul·lià (tot aturant-se en

l'explicació de la teoria de la *devictio*, la influència dels cossos celestials sobre el món sublunar i la crítica de Llull als principis segons els quals es regia l'astronomia tradicional).

Una nova secció, a càrrec de Marta M. M. Romano i Óscar de la Cruz i encapçalada pel títol «The Human Realm», dona compte de les principals observacions lul·lianes en els àmbits de l'antropologia i la sociologia. En primer lloc, els autors exposen els fonaments de la interpretació lul·liana de l'ésser humà, que queda caracteritzat com la criatura on conflueixen el món material i el món espiritual: d'aquí prové la seua rellevància. Aquesta constatació va acompanyada d'anàlisis sobre la naturalesa composta, de base hilemòrfica, de l'ésser humà, així com sobre les facultats o potències d'aquest: elementativa, vegetativa, sensitiva (que incorpora els cinc sentits tradicionals, als quals Llull afegirà l'*affatus*), imaginativa, racional (que recull la clàssica distinció augustiniana entre memòria, enteniment i voluntat) i instrumentativa (sota aquesta darrera s'inclouen referències a la teoria lul·liana de la primera i la segona intenció, l'ordenació lul·liana de les arts particulars, i consideracions diverses sobre moralitat, on es té en compte el paper de les virtuts i els vicis). A continuació, trobem algunes reflexions de caràcter socio-lògic; els autors parteixen en aquesta ocasió de la interpretació lul·liana de la societat com a *civitas mundi*, basada en la diferenciació entre poder civil i eclesiàstic, per tal de centrar-se tot seguit en les exigències lul·lianes de treballar per la fundació i consolidació d'una *civitas mundi* específicament cristiana però d'abast universal, on el poder civil quedaria sotmès en tots els casos a l'eclesiàstic i l'error dels infidels seria suprimit per sempre, gràcies a l'actuació missionera i, eventualment, al recurs de les croades. Finalment, els autors exposen els punts principals de la interpretació lul·liana de la història de la humanitat, consistent en el procés de comprensió de (i comunicació amb) Déu per part de l'ésser humà. Aquest procés s'hauria concretat en diferents fases: la primera comprendria el temps transcorregut entre Adam i Moisès, durant el qual l'home primitiu hauria actuat obeint només les lleis de la natura; aquest període hauria donat pas posteriorment a una nova època històrica, determinada per la revelació de la llei escrita als jueus i, més endavant, als cristians. Aquests darrers esdevindran, òbviament, els posseïdors del grau de coneixement de Déu més elevat en termes històrics. En contrast, l'islam, tot i la seua aparició posterior, no constituirà de cap manera una nova llei vàlida, ja que l'Alcorà no hauria estat dictat per Déu, sinó que no seria més que una mera invenció del fals profeta Mahoma. Per reblar el clau, els autors ens ofereixen un comentari detallat sobre la interpretació lul·liana de les nacions i religions no catòliques, que quedarien encabides en quatre grans sectors: els gentils o pagans, els cristians ortodoxos i cismàtics, els jueus i els musulmans. Pel que fa a aquests últims, podem trobar encara en el text comentaris entorn dels arguments tradicionals contra l'islam més habituals en el món occidental cristià dels temps de Llull, així com els principals arguments contra l'islam suggerits específicament pel beat.

La darrera secció del llibre, elaborada per Jordi Gayà i titulada «The Divine Realm», és una de les contribucions més aclaridores del llibre, ja que ajuda a conciliar la concreció i varietat de les observacions adduïdes en les seccions anteriors sota consideracions més unitàries i totalitzadores. L'assaig de Gayà tracta sobre els desenvolupaments teològics del pensament lul·lià, sense els quals resulta pràcticament impossible la comprensió dels seus fonaments, pregonament fideistes malgrat l'accentuat estructuralisme i la jerarquització lògica del sistema artístic. Gayà arrenca la seua exposició fent menció de l'autodidactisme lul·lià: «Llull was unable to count upon any kind of recognition as a Master of theology, since he had not followed any of the established curricula. Failing this, he resorts to two means of legitimating his theological writings, namely his own religious experience and the exigencies of missionary work» (p. 461). Una vegada assentada aquesta base, l'autor estudia els procediments amb què Ramon Llull proposa una definició de Déu per mitjà de les seues dignitats (les quals, a partir de 1290, queden diferenciades metodològicament dels principis generals de l'*Ars* o principis constituents de l'estructura general de l'univers, que només rebran la consideració de dignitats quan siguen aplicats exclusivament a Déu). Aquesta caracterització possibilita el desenvolupament d'arguments demostratius *per aequiparantiam*, basats en la coessencialitat i convertibilitat mútua de les diferents dignitats divines. Així mateix, Gayà aclareix que Déu constitueix el centre de l'*Ars*, i que hem de concebre aquesta com una resposta al requeriment d'un mètode destinat a la presentació demostrativa dels elements

constitutius de l'univers cristià; és per això que «the definition of God by His Dignities constitutes the very content of the Art's first manifestations» (p. 470). Com ja he dit, a partir de 1290, «this manner of presenting the Art rapidly evolves towards a greater manifest universality [...], embodied by the acceptance of the general Principles of the Art [...]. What makes this step possible is the notion that all reality has been created by God and that it reflects in its principles, therefore, the very perfections which define its cause. In this way, the Principles of the Art become attributes of being in general, although, in specific terms, they are instantiated differently, namely, as Dignities in God, on the one hand, and as general principles in finite beings, on the other» (p. 470). Com a conseqüència, «for the express purpose of safeguarding the universality of the Figures, these have been emptied of all real or ontological content, so as to become the formal expression of a cognitive process. In this sense, the Art is the very science pertaining to the Principles in general, and omits reference to the ways in which these are instantiated in ontological terms» (p. 470). D'acord amb això, és possible comprendre per què Llull considerava que la seua *Ars* era la més general de totes les ciències; més fins i tot que la lògica i la metafísica, ciències subalternades en la mesura que totes dues necessitarien recórrer abans que res als principis generals de l'*Ars*, i només a continuació als principis que els resultarien ja pròpiament específics.

Després de fer referència breument a les tres modalitats de demostració filosòfica de Déu que Llull va fer servir al llarg de la seua obra, Gayà s'endinsa en l'estudi específic de la teologia lul·liana, tot posant-la en relació amb els desenvolupaments teològics del seu temps i amb el sistema artístic, respecte del qual constitueix una ciència subalternada (i, com a tal, se situa en el que Llull anomena facultat instrumentativa de l'ésser humà). Tot seguit, l'autor analitza l'ús i el significat de la demostració en l'àmbit teològic, així com el rebuig lul·lià de les *auctoritates* a efectes demostratius. Més endavant, constata que els principis específics de la teologia són, especialment, els articles de la fe catòlica, i insisteix en el fet que Llull no va pretendre mai allunyar-se de l'ortodòxia eclesiàstica, raó per la qual va procurar repetidament comptar amb l'aprovació explícita de la seua *Ars* per part de les autoritats del seu temps. L'estudi de Gayà continua amb observacions de primer ordre sobre el pes preeminent del primer manament de la Llei de Déu en la cosmovisió lul·liana, la refutació de qualsevol suposada indemostrabilitat de la fe (fet que no suposa, malgrat tot, una minimització del paper fonamental de la fe en el procés d'intel·lecció de la realitat, sinó que més aviat exigeix que aquesta fe es proveïska dels arguments racionals necessaris per a la seua consolidació) i la rellevància de l'actitud contemplativa com a motor indispensable per a una comprensió i argumentació completes de les veritats en què s'ha de fonamentar la fe. Com a conseqüència inevitable d'aquesta consolidació racional i argumentada, el cristià es veurà necessàriament abocat a l'exercici de la missió i de la tasca apologetica, tot sotmetent-se a la voluntat per la qual Déu ha creat l'ésser humà. Gayà completa aquesta anàlisi amb observacions relatives a la conveniència, segons Llull, d'estendre la pràctica de la teologia entre un públic no exclusivament eclesiàstic, i fa esment encara de les especificitats del llenguatge teològic emprat pel beat en les seues obres. Finalment, l'autor ens obsequia amb algunes consideracions d'importància relatives al pes que adquireixen en l'obra lul·liana temes de naturalesa estrictament teològica com ara la trinitat divina, la creació del món i l'encarnació de Jesucrist. El llibre es tanca amb una bibliografia selecta que conté alguns dels estudis més autoritzats sobre Ramon Llull.

Tot i que crida poderosament l'atenció que un manual introductorïu pugui arribar a incloure una varietat tan acusada de temàtiques, la seua magnitud queda completament justificada a causa de l'extensió i ambició del pensament lul·lià, impossible de resumir en unes poques pàgines. En aquest sentit, no dubtaré a assenyalar aquest llibre com una de les fites més remarcables del lul·lisme contemporani, a causa no només de la seua capacitat de compendiar reeixidament els principals desenvolupaments que s'han efectuat en els darrers temps en aquest camp d'estudi, sinó també per la coherència temàtica, estructural i de continguts que ha guiat la seua articulació. De ben segur que aquesta *Introduction* constituirà, durant molt de temps, un manual de referència indefugible, tant per a llecs com per a especialistes.

RUBÉN LUZÓN DÍAZ
Universitat de València